

УДК 811.161.2'01.373

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/58-1-28>**Аліна ГОНЧАРЕНКО,***orcid.org/0000-0001-6528-0873*

кандидат філологічних наук,

молодший науковий співробітник

Інституту мовознавства імені О.О. Потебні Національної академії наук України

(Київ, Україна) *goncharenko.al.v@gmail.com***ЛЕКСИКА КИЄВОРУСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ В ІСТОРИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ**

У статті проаналізовано історію окремих лексем, засвідчених у пам'ятках давньоукраїнської писемності, зокрема у Повісті временних літ. Для аналізу було обрано лексичні одиниці, співзвучні з сучасними українськими та/або російськими назвами – лошадь, конь, секира, топорь. Дослідження мало на меті простежити спадкоємність літописних слів/значень у східнослов'янських мовах у процесі їхнього становлення. Потреба такого розгляду зумовлена поширеними хибними, заснованими на ознаці подібності, уявленнями про функціонування у старокиївському тексті найменувань, властивих російській мові і не характерних для української.

Проведений огляд засвідчив, що між одночасно вжитими в давньому джерелі схожими на перший погляд лексемами конь та лошадь, секира та топорь простежуються семантичні відмінності – 'бойовий кінь' та 'зморений кінь' і 'господарське знаряддя для рубання чи тесання' та 'холодна зброя' відповідно. Прийнято вважати, що перша пара слів представлена винятково у російському мовному вжитку. Однак встановлено, що у пам'ятках української мови давньоруський новотвір лошадь трапляється щонайменше до середини XVII ст. і зберігає зазначений відтінок значення. Літописні семантичні розбіжності в межах другої пари слів послідовно простежуються в українській мові до теперішнього часу. Натомість у джерелах російської мовної спадщини ці слова, хоч і вживалися з такими значеннями, але не закріпилися з ними в сучасному літературному стандарті (літописна форма топорь відповідає українському топір, а не російському топор, форма секира аналогічна українському сокира і відрізняється від російського секира).

Відтак з'ясовано, що співзвучність давніх і сучасних назв не завжди є маркером семантичної ідентичності. Важливим аспектом стає зіставлення семантичної реалізації таких лексем у засвідчених контекстах. Виявлення у рукописних джерелах рідковживаних найменувань та встановлення їхньої історичної перспективи у системі мови дозволяє показати спадкоємність лексики старокиївської доби в українському мововжитку. Подібні дослідження сприяють вирішенню важливої в умовах сьогодення проблеми походження та еволюції української мови, мовної ідентифікації давніх пам'яток писемності.

Ключові слова: давньокиївська мова, українська мова, російська мова, пам'ятка писемності, семантика, лексика.

Alina HONCHARENKO,*orcid.org/0000-0001-6528-0873*

Candidate of Philology,

Junior Researcher

O.O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine) *goncharenko.al.v@gmail.com***VOCABULARY OF THE KYIV RUS' WRITING IN THE HISTORICAL PERSPECTIVE**

The article analyzes the history of separate lexemes, attested in monuments of ancient Ukrainian writing, in particular in the Tale of Bygone Years. Lexical units consonant with modern Ukrainian and/or Russian names - лошадь, конь, секира, топорь - were chosen for analysis. The purpose of the study was to trace the continuity of the chronicle words/meanings in East Slavic languages in the process of their formation. The need for such consideration is due to widespread misconceptions, based on the sign of similarity, about the functioning of names in the Old Kyivan text that are characteristic of the Russian language and are not characteristic of Ukrainian.

The conducted review proved that there are semantic differences between the words horse and horse, ax and ax used at the same time in an ancient source, similar at first glance - 'war horse' and 'tired horse' and 'economic tool for chopping' and 'cold weapon' in accordance. It is generally accepted that the first pair of words is presented exclusively in Russian language usage. However, it has been established that in the monuments of the Ukrainian language, the Old Rus' innovation of the лошадь occurs at least until the middle of the 17th century and stores the specified shade of value. Chronicles semantic differences within the second pair of words are consistently traced in the Ukrainian language to the present time. On the other hand, in the sources of the Russian linguistic heritage, these words, although they were used with such meanings, were not fixed with them in the modern literary standard.

Thus, it was found that the consonance of ancient and modern names is not always a marker of semantic identity. An important aspect is the comparison of the semantic realization of such lexemes in attested contexts. The identification

of rarely used names in manuscript sources and the establishment of their historical perspective in the system of the language allows us to show the continuity of the vocabulary of the Old Kyiv era in the Ukrainian language. Similar studies contribute to solving the problem of the origin and evolution of the Ukrainian language, the lingual identification of ancient monuments of writing.

Key words: Old Kyiv language, Ukrainian, Russian, written source, semantics, vocabulary.

Постановка питання. Вивчення розвитку словникового складу мови, найбільш динамічного та чутливого до різних екстралінгвістичних змін рівня мовної системи, є важливим завданням історичної лексикології як наукового напрямку. Семантична еволюція слів, історія їхнього функціонування становлять значний інтерес при дослідженні лексико-семантичної структури мови. Виявлення затемнених значень, аналіз маловживаних та таких, що давно вийшли з ужитку, найменувань, зіставлення семантичної реалізації назв у давніх та сучасних контекстах є цінним матеріалом при вирішенні питання спадкоємності мови, яке досить гостро постає у сучасних вимірах українського суспільства.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історія словникового складу мови давно привертає до себе увагу дослідників. На сьогодні досить детально вивчено та опрацьовано історію окремих тематичних груп лексики (А.А. Бурячок, М.Я. Брицин, Л.М. Полюга, В.О. Винник, С.А. Яценко, Ю.В. Осінчук), словник окремих пам'яток (А.І. Генсьорський, Л.І. Батюк, М.Л. Худаш, В.Й. Горобець) чи певного хронологічного періоду (Ф.П. Філін, Л.А. Булаховський) тощо. Попри тривалу традицію досліджень у галузі історичної лексикології східнослов'янських мов залишаються нерозкритими ще багато аспектів мовної еволюції. Зокрема потребує уваги питання аналізу давніх лексичних одиниць, що вийшли на мовну периферію чи видозмінили семантику на сучасному етапі мовного вжитку.

Мета статті – розглянути долю деяких найменувань, засвідчених у рукописних пам'ятках Київської Русі, у лексиконі східнослов'янських мов.

Виклад основного матеріалу. Давньокиївська писемність є цінним джерелом для вивчення історії становлення словникового складу української мови. Часто в таких джерелах відбито лексичні одиниці, котрі з плином часу видозмінили значення чи зникли з ужитку і, з сучасного погляду, здаються нетиповими для мовного ареалу, у межах якого створювався прототекст. З іншого боку, співзвучність цих слів з лексемами інших, особливо близькоспоріднених, мовних систем може наштовхнути на хибну думку про спадкоємність мови киеворуських пам'яток у таких системах. Розглянемо декілька показових прикладів.

Лошадь і конь. На відміну від слова *конь*, яке активно вживається уже в перших слов'янських перекладах, лексема *лошадь* уперше засвідчена у східнослов'янській писемності в тексті Повісті временних літ під 6611 р. (1103): «Дивно ми, дружино, оже **лошадий** жалуете, ею же кто ореть; а сего чему не промыслите, оже то начнетъ орати смердь, и прихав половчинъ ударить и стрѣлюю, а **лошадь** тго поиметь, а в село его ххавъ иметь жену его, и дѣти его, и все его имѣнь? То **лошади** жаль, а самого не жаль ли?» (Повесть, 1978: 270). Показовим є те, що в цій пам'ятці слово *лошадь* трапляється лише в наведеному фрагменті, який відтворює мовлення князя Володимира Мономаха. У решті ж випадків у літописному тексті на позначення тварини роду *Equus* фіксується назва *конь*, наприклад: «И богъ великый вложи ужасъ велику в половцих, и страх нападе на ня и трепеть от лица русских вой, и дрѣмаху сами, и конем ихъ не бѣ спѣха в ногах» (Повесть, 1978: 272). Аналіз контекстів уживання цих найменувань виявляє певні семантичні розбіжності між ними. Назва *конь* засвідчується винятково щодо витривалих тварин, котрих використовували здебільшого у військових походах. Натомість до лексеми *лошадь* давньокиївський книжник вдається тоді, коли йдеться про робочу худобу смердів.

Праслов'янське походження відомого в різних групах слов'янських мов слова *кінь* (<**копъ*) як загальної гіпологічної назви сьогодні не викликає сумнівів (Мельничук П, 1985: 448). Лексема *лошадь* виникла значно пізніше. Це східнослов'янське, новотвір давньокиївської писемно-літературної мови. Зазвичай етимологи сходяться на думці, що *лошадь* є дериватом запозиченої з тюркських мов форми *лоша*, пор. чув. *laša*, тур. *alaša* 'кінь', кумик. *alaša* 'низький', балкар. *alaša* 'малого зросту, малий кінь' (Преображенский, I, 1910-1914: 473; Мельничук П, 1989: 296). Серебренников Б.А., не заперечуючи цієї версії, підкреслював, що вищезазначені форми є нетиповими для тюркських мов, їх слід виводити з іранських джерел, де ос. *лагаг* (*lašag*) 'робоча худоба', *ласын* (*lašyn*) 'возити, перевозити' (Серебренников, 1971: 210). Черних П.Я. припускав генетичну спорідненість кореня *лош-* з печенізькою мовою (Черних, 1956: 44). Утім, на

думку Одинцова Г.Ф., Німчука В.В., звукова подібність тут могла бути й випадковою. Учені висловлювали здогад про те, що термін *лошадь* можливо тлумачити і як дериват слов'янського кореня *лош-* (пор. рос. *лошый*, с.-х. *лош* 'поганий'), утворений за допомогою суфікса *-"дь* (Одинцов, 1974: 127; Німчук, 1992: 178-179).

Фіксація слова *лошадь* з-поміж давніх пам'яток, окрім Повісті временних літ, лише у новгородських текстах – Духовній новгородця Климента (між 1258 та 1262) та Новгородському Софійському збірнику XIV – XV ст., його вживання у мовленні Володимира Мономаха, життя котрого було пов'язане з Ростово-Суздальською землею, та словотвірна активність лексеми на півночі Давньої Русі, а також притаманність моделі словотворення з суфіксом *-"дь* здебільшого на території поширення російської, а не української мови (за винятком закарпатських говірок), за переконанням Одинцова Г.Ф., є свідченням того, що за своїм вживанням це слово є північнодавньоруським діалектизмом (Одинцов, 1974). У київське койне, за припущеннями вчених, ця назва потрапила з говірок сіверян або в'ятчів (Филин, 1949: 216).

З цього приводу варто пригадати і дискусію між О.І. Соболевським та А.Ю. Кримським, що розгорілася з приводу тверджень петербурзького академіка про наявність у мові Київського та Початкового літописів деяких рис (здебільшого фонетичних та лексичних), котрі зближують великоруські говори зі старокіївською мовою. У такому контексті О.І. Соболевський наводив і давнє *лошадь*, що, окрім російської, не збереглося в інших східнослов'янських мовах. Натомість А.Ю. Кримський переконував, що семантичні розбіжності між літописними *лошадь* та *конь* саме такі, які зберігаються у сучасному йому діалектному мовленні Київщини та Чернігівщини. На підтвердження своїх думок учений наводив засвідчену ним локальну форму *лошадюга* (Кримський, 1973: 51).

Імовірно, українською мовою слово *лошадь* також було успадковане. Про це свідчать його вживання у тексті Літопису Самовидця та перекладній частині Лексикону латинського Є. Славинецького – пам'ятках, які відбивають стан української мови середини XVII ст.: «*татари ... бывало пасуть свои верблюди, лошади, скоть рогатий и овци*» (Летопись, 1878: 325); «*caballus, лоша(т), конь*» (Славинецький, 1973: 106). У «Лексиконі» Памви Беринди ця назва фіксується у тлумачній частині до статті по(д)"ремни(к): «*Помѣстною бѣшдою московски, Меринъ, конь просты(и), лоша(д), самка, простаа кляча*» (Беринда,

1961: 85-86), тобто російською *подъяремникъ* діалектно іменується *мерин*, кінь «простий» – *лошадь*, «проста» самка – *кляча*, тому цитований текст не може бути свідченням функціонування в українських говорах слова *лошадь* (Німчук, 1992: 181). Як запозичення з російської мови виступає це найменування також в офіційних звітах XVII ст., актах XVIII ст. з Лівобережжя (Филин, 1949: 561; Німчук, 1992: 181). Відтак можна припустити, що в українській мові аналізоване найменування досить рано почало витіснятися іншими позначеннями робочого коня, зокрема *кляча*, яке нині побутує лише в діалектах, та нормативним сьогодні *шкана*. Відомі ж в українській мові форми *лошак*, *лошага*, *лошиця*, *лоша* є спорідненими з давнім *лошадь*, але не похідними одне від одного. Водночас позначення *кінь* (*конь*) в українській мові виявило більшу стабільність і сьогодні залишається нормативним, виражаючи загальну семантику великої свійської однокопитної тварини, котру використовують для перевезення людей і вантажів (Білодід IV, 1973: 167).

У російській мові таке значення реалізує слово *лошадь*, що має безперервну традицію побутування. Назва *конь* натомість, як можна помітити з її лексикографічних описів, розглядається як вторинна і трактується переважно шляхом відсилення до узагальненого *лошадь*, зберігаючи давній семантичний відтінок. Пор.: *конь* 'те саме, що *лошадь* (переважно про самця; у такому значенні зазвичай вживається серед військових, у кіннозаводській практиці, а також у мовленні з відтінком урочистості, поетичності тощо)' (Чернышов VI, 1957: 381). Попри наведені семантичні відмінності між аналізованими словами у повсякденному російському мовленні вони досить часто є взаємозамінними. Пор.: *загнанный конь – загнанная лошадь, ломовая лошадь – ломовой конь, упрямиться как норовистая лошадь – упрямиться как норовистый конь* тощо.

Топорь і *сеқыра*. У літописному тексті трапляється ще одна пара семантично схожих, на перший погляд, слів – *топорь* и *сеқыра*.

Праслов'янізм *сокира* (**sekyra*/**sokyrа*) засвідчується уже в перших слов'янських перекладах¹, де вживається на позначення господарського знаряддя та в переносному і образному значенні різновиду холодної зброї (Срезневский III, 1912: 460; Богатова XXIV, 2000: 38; Богатова XXVI, 2002: 117). Обидва семантичні компоненти слово реалізує й у церковній книжності

¹ Форма *сеқыра*, імовірно, продиктована впливом старослов'янської мови.

Русі. В оригінальній світській писемності слово чи не вперше трапляється у ПВЛ під 6604 р. (1096): «... *аще кто дастъ имъ ножь ли, ли секиру, и они дають скорою противу*» (Повість, 1978: 246). У цьому та пізніших текстах нерелігійного змісту, що відбивають українську мовну традицію, назва у формах *сокира, сокыра, шкыра, секыра* послідовно вживається на позначення знаряддя для рубання і тесання у вигляді насадженої на дерев'яний держак залізної лопаті з гострим лезом з одного боку та обухом з іншого (Срезневский III, 1912: 460; Богатова XXIV, 2000: 38; Богатова XXVI, 2002: 117; Гумецька II, 1978: 366; Синоніма, 1964: 307; Грінченко IV, 1959: 165). Із цим же значенням воно побутує в українській мові й нині (Білодід IX, 1975: 438).

У пам'ятках російської мови слово *секира*, хоч і трапляється на позначення знаряддя праці (Срезневский III, 1912: 460; Богатова XXIV, 2000: 38; Богатова XXVI, 2002: 117), утім закріпилося в літературному вжитку з книжною семантикою. Сьогодні в російській мові іменник *секира* позначає старовинну холодну зброю – велику сокиру з лезом у формі півмісяця. Значення господарського знаряддя вважається застарілим та таким, що побутує здебільшого у поетичних творах (Чернышев XIII, 1962: 580).

В історичній українській лексикографії назва *сокира/секира* послідовно наводиться як рівнозначна російському *топор*. Пор.: у «Синонімі славенороській» з ідентичним тлумаченням «*шчиво*» до статей *секира, топор* [Синоніма, 1964: 307, 326]; словнику малоруських слів, що містяться в тексті «Енеїди» І.П. Котляревського – «Сокира = топорь» (Котляревский, 1842: 26); українсько-російському «Словарі» Б. Грінченка – «*Сокира. 1) Топорь, шкыра*» (Грінченко IV, 1959: 165).

Праслов'янська лексема *топорь* (**torogъ* ‘сокира’) уперше фіксується в давньокиївській писемності також у Повісті временних літ під 6579 р. (1071): «*Они же сунушася на Яня, единъ грѣшися Яня топором. Янь же, оборотя топорь, удари ѿ тыльемь, повелѣ отроком шчи я*» (Повість, 1978: 190). Тут же трапляється і зменшувальна форма *топорець*: «*Яневи же идуцю с топорцем, выступиша от них 3 мужи*» (там же). Наведений контекст свідчить про вживання виділеного слова на позначення різновиду бойової зброї. Таку семантику воно послідовно зберігало в українській мові впродовж усього історичного періоду її розвитку (Срезневский III, 1912: 980; Синоніма, 1964: 326; Грінченко IV, 1959: 274). Сьогодні назва вийшла на периферію мовного вжитку. Як історизм у формі *топір* (*топірець*,

топорець, топірчик) ‘сокира з довгим держакком, що використовувалась як зброя’ вона фіксується в українській лексикографії ХХ ст. (Білодід X, 1979: 196). Топір як знаряддя для тесання чи рубання відомий у діалектному українському мовленні (Аркушин II, 2000: 204-205; Закревська, 1997: 187; Онишкевич, 1984: 296).

У писемних джерелах російської мовної спадщини слово *топорь* із семантикою бойової зброї трапляється лише в текстах, що тісно пов'язані з давньокиївською писемністю (Наприклад, у фрагменті Суздальського літопису, що стосується Повісті временних літ, чи Задонщині, що має паралелі зі Словом о полку Ігоревім). У решті російських текстів, починаючи з XIV ст., топор фіксується як позначення господарського знаряддя (Срезневский III, 1912: 980-981; Богатова XXX, 45). Семантика, ідентична до українського *сокира* закріпилася за словом *топор* і в сучасній російській мові (Чернышев XV, 1963: 643). Позначення топора як старовинної зброї лише зрідка трапляється в художніх творах, що описують події чи реалії попередніх епох (там само).

Відтак між літописними *топорь* і *секира* та співзвучними їм назвами у сучасних українській і російській мовах вивляються семантичні розбіжності. На цей факт свого часу вказував і Кримський А.Ю., зазначаючи, що про назву *топорь* можуть розповісти «даже нынешние обезоруженные малорусы «козацкого сословия» с северной стороны Киева, но еще лучше будет справиться у горца-гуцула, который вам с полной точностью и наглядностью объяснит, какое это оружие – летописный *топорь* и нынешний малорусский *топір*» (Кримский, 1973: 230).

Проведений огляд історичного розвитку аналізованих лексем, засвідчених у старокиївському літописному тексті, показує що ці слова є співзвучними з українськими та російськими назвами. Встановлено, що співзвучність давніх і сучасних найменувань не завжди є маркером семантичної ідентичності. З'ясовано, що розглянуті слова та значення, реалізовані ними в літописному джерелі, є ідентичними до пізніших українських співзвучних назв. Водночас виявлено семантичні розбіжності між літописними одиницями та фонетично подібними до них російськими. Проведений аналіз підкреслює спадкоємність лексики старокиївського письменства в українській мові пізніших століть.

Такий напрям досліджень залишається перспективним з огляду на актуальність проблеми походження української мови та мовної ідентифікації пам'яток киеворуського періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок : у 2 т. Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
2. Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. Львів, 1997. 232 с.
3. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / гол. ред. О.С. Мельничук. Київ : Наукова думка, 1982-2012.
4. Котляревский И.П. Словарь малороссийских слов, содержащихся в Энеиде, с русским переводом. Харьков: В университетской типографии, 1842. 32 с.
5. Кримский А.Е. Древнекиевский говор. *А.Ю. Кримський. Твори в 5-ти томах.* Київ : Наукова думка, 1973. Т. 3. С. 207-245.
6. Лексикон словеноросский Памви Беринди / Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 272 с.
7. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением малороссийских хроник. Киев, 1878. 589 с.
8. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. Київ : Наукова думка, 1992. 416 с.
9. Одинцов Г.Ф. Еще раз к этимологии слова лошадь. *Этимология.* 1972. Москва : Наука, 1974. С. 114-122.
10. Повесть временных лет. *Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы XI – начало XII века* / под. ред. Д.С. Лихачева и Л.А. Дмитриева. Москва: Художественная литература, 1978. С. 22-276.
11. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка: в 3 т. Москва : Типография Г. Лисснера, Д. Совко, 1910–1914.
12. Серебренников Б.А. Этимологические заметки. *Этимология 1968.* Москва : Наука, 1971. С. 207-215.
13. Синоніма славеноросская. «Лексис Лаврентія Зизанія»; «Синоніма славеноросская» / Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ : Наукова думка, 1964. 201 с.
14. Славинецький Є. Лексиконь латинський. «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ : Наукова думка, 1973. С. 59-420.
15. Словарь русского языка XI – XVII вв. : в 29 т. / гл. ред. Ф.П. Филин, С.Г. Бархударов, В.Б. Крысько, Г.А. Богатова. Москва : Наука, 1975-2008.
16. Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. / ред. В.И. Чернышев. Москва – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1950–1965.
17. Словарь української мови : в 4 т. / упоряд. з додатком власного матеріалу Б.Д. Грінченко. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958–1959.
18. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / ред. Л.Л. Гумецька. Київ : Наукова думка, 1977–1978.
19. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
20. Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам: в 3 т. Т. 2 (Л–П). Санкт-Петербург : ИОРЯС Императорской АН, 1902. 1802 с.
21. Филин Ф.П. Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей). Ленинград : Ленинград. гос. пед. ин-т им. А.И. Герцена, 1949. Т. 80. 249 с.
22. Черных П.Я. Очерк русской исторической лексикологии: древнерусский период. Москва : Изд-во Московского университета, 1956. 242 с.

REFERENCES

1. Arkushyn H.L. Slovyk zakhidnopoliskykh hovirok : u 2 t. [Dictionary of Western Polissia dialects: in 2 volumes]. Luts'k : Red.-vyd. vidd. «Vezha» Volynskoho derzh. un-tu im. Lesi Ukrainky, 2000. [in Ukrainian].
2. Hutsulski hovirky. Korotkyi slovnyk [Hutsul dialect. Short dictionary] / vidp. red. Ya. Zakrevska. Lviv, 1997. 232 s. [in Ukrainian].
3. Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: u 7 t. [Etymology dictionary of the Ukrainian Language: in 7 vols] / hol. red. O.S. Melnychuk. Kyiv: Naukova dumka, 1982-2012. [in Ukrainian].
4. Kotljarevskij I.P. Slovar' malorossijskih slov, sodержashhihsja v Jeneide, s russkim perevodom [Dictionary of Little Russian words contained in the Aeneid, with Russian translation]. Kharkov : V universitetskoj tipografii, 1842. 32 s. [in Russian].
5. Krimskij A.E. Drevnekievskij govor. [Old Kiev dialect]. A.Iu. Krymskyi. Tvory v 5-ty tomakh. Kyiv : Naukova dumka, 1973. T. 3. S. 207-245. [in Russian].
6. Leksykon slovenoroskyi Pamvy Beryndy [Pamva Berinda's Slovenian-Russian lexicon] / Pidhot. do vyd. V.V. Nimchuk. Kyiv: Vyd-vo AN URSR, 1961. 272 s. [in Ukrainian].
7. Letopis' Samovidca po novootkrytym spiskam s prilozeniem malorossijskih hronik [Chronicle of the Samovydet's according to the newly discovered lists with the appendix of the Little Russian chronicles]. Kiev, 1878. 589 s. [in Russian].
8. Nimchuk V.V. Davnoruska spadshchyna v leksytsi ukrainskoi movy [Old Rus' heritage in the vocabulary of the Ukrainian language]. Kyiv : Naukova dumka, 1992. 416 s. [in Ukrainian].
9. Odincov G.F. Eshhe raz k jetimologii slova loshad' [Once again to the etymology of the word лошадь]. Jetimologija. 1972. Moscow : Nauka, 1974. S. 114-122. [in Russian].
10. Povest' vremennyh let [Tale of Bygone Years]. Pamjatniki literatury Drevnej Rusi. Nachalo russkoj literatury XI – nachalo XII veka / pod. red. D.S. Lihacheva i L.A. Dmitrieva. Moscow : Hudozhestvennaja literatura, 1978. S. 22-276. [in Russian].
11. Preobrazhenskij A.G. Jetimologicheskij slovar' russkogo jazyka: v 3 t. [Etymology dictionary of the Russian language: in 3 volumes]. Moscow : Tipografija G. Lissnera, D. Sovko, 1910–1914. [in Russian].

12. Serebrennikov B.A. *Jetimologicheskie zametki* [Etymology notes]. *Jetimologija* 1968. Moscow : Nauka, 1971. S. 207-215. [in Russian].
13. *Synonima slavenorosskaia*. [Synonima Slavenorosskaya]. «Leksys Lavrentiia Zyzaniia»; «Synonima slavenorosskaia» / Pidhot. do vyd. V.V. Nimchuk. Kyiv : Naukova dumka, 1964. 201 s. [in Ukrainian].
14. Slavynetskyi Ye. *Leksikonъ latynskyi* [Lexicon Latin]. «Leksykon latynskyi» Ye. Slavynetskoho. «Leksykon sloveno-latynskyi» Ye. Slavynetskoho ta A. Koretskoho-Satanovskoho / Pidhot. do vyd. V.V. Nimchuk. Kyiv : Naukova dumka, 1973. S. 59-420. [in Ukrainian].
15. *Slovar' russkogo jazyka XI – XVII vv. : v 29 t.* [A dictionary of the Rus' language XI – XVII] / S.G. Barhudarov, V.B. Krys'ko, G.A. Bogatova. Moscow : Nauka, 1975–2008. [in Russian].
16. *Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka : v 17 t.* [Dictionary of the modern Russian literary language: in 17 volumes] / red. V.I. Chernyshev. Moscow – Leningrad : Izd-vo AN SSSR, 1950–1965. [in Russian].
17. *Slovar' ukraïnskoi movy : v 4 t.* [Dictionary of Ukrainian language: in 4 volumes] / uporiad. z dodatkom vlasnoho materialu B.D. Hrinchenko. Kyiv : Vyd-vo AN URSSR, 1958–1959. [in Ukrainian].
18. *Slovnyk staroukraïnskoi movy XIV–XV st. : u 2 t.* [Dictionary of the Old Ukrainian language of the 14th–15th centuries] / red. L.L. Humetska. Kyiv : Naukova dumka, 1977–1978. [in Ukrainian].
19. *Slovnyk ukraïnskoi movy : v 11 t.* [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes] / za red. I.K. Bilodida. Kyiv : Naukova dumka, 1970–1980. [in Ukrainian].
20. *Sreznevskij I.I. Materialy dlja Slovarja drevnerusskogo jazyka po pis'mennym pamjatnikam : v 3 t.* [The materials for a Dictionary of the Old Rus' language on written monuments]. St. Petersburg : IORJaS Imp. AN, 1893–1912. [in Russian].
21. *Filin F.P. Leksika russkogo literaturnogo jazyka drevnekievskoj jepohi (po materialam letopisej)* [Vocabulary of the Russian Literary Language of the Old Kievan Era (Based on Chronicles)]. Leningrad : Leningrad. gos. ped. in-t im. A.I. Gercena, 1949. T. 80. 249 s. [in Russian].
22. *Chernyh P.Ja. Oчерк russkoj istoricheskoj leksikologii: drevnerusskij period* [Essay on Russian historical lexicology: Old Rus' period]. Moscow : Izd-vo Moskovskogo universiteta, 1956. 242 s. [in Russian].